

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 63 (1978)
Heft: 10

Artikel: Aforissems romontschs
Autor: Widmer, Ambros
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881895>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 15.03.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Aforissem romontschs

da P. Ambros Widmer

Remarca preliminar: Egl 'Ischi' 57/58 (1971/1972), edius 1974, p. 103–120 ein ils emprems 'Aforissem romontschs' cumpari. Il fenomen romontsch ei schi rehs e varionts e suenter mintga conferenza sur de nies lungatg vegnan novs aspects dilucidai. Quei fatg ha cudizzau mei da cuntinuar cun quella sort de publicistica romontscha. Mintgin prendi quei che plai!

Ord la discussiun suenter ils referats romontschs

La situaziun 'polivalenta' da Mustér dat contact cun numerusas naziuns e classas socialas. La funcziun historica dil Lucmagn, sur il qual serendevan ils imperaturs tudestgs ell'Italia, ils scumbegls grischuns nua che s'affruntavan las pussonzas europeicas da Venezia tochen Paris e la occupaziun della Cadi anno 1799 tras Franzos, Austriacs e Russ: tut quei serepepata da maniera pacifica 'grazia' al turissem modern en nundumbrevilas sentupadas e visetas e dat enqualga l'impressiun d'ina cruschada internaziunala. Quei dat caschun de presentar il quart lungatg svizzer, e suletta-mein els davos dus onns ei quella informaziun vegnida dada allas sequentas gruppas: Turists de vacanzas a Mustér, students dell'universidad de Losanna, Cumissiun per la revisiun della costituziun federala, Voyages Kuoni della Svizra franzosa, gimnasiasts ded Oerlikon e Berna, Club alpin tessines, officiers romands en survetsch a Breil, officiers della Svizra tudestga e tessinesa, students dell'universidad de Cologna e Minca, Seminari de scolasts dalla Hollandia (Dongen, Z'Hertogenbosch), American Summer School a Brissago.

Ina emprema damonda ella discussiun ei bunamein adina: Nua e cura vegn tschintschau romontsch, buca geograficamein, mobein en scola e societad. En scola: Ellas empremas treis classas primaras vegn plidau mo romontsch. Suenter vegn il lungatg tudestg pli e pli impurtonts, scola secundara e scola media ein sin basa tudestga. Quei manco ded instrucziun romontscha ellas scolas superiuras fa surstar ils jasters, e surtut ils linguists tudestgs san buca capir co ins sa mantener in idiom senza pli bia instrucziun scolara. La veta pratica sforza nus a quella situaziun. Ina consolaziun ei il success dellas scolettas! Ils auditurs damondan: Vegn plidau romontsch avon dertgira, vegn discurreu romontsch el parlament grischun cun treis lungatgs ufficials cantunals? La risposta ei buca leva, u

memia leva! Davart ils Beltgs surgescha constantamein la damonda: Tgei partida politica representa la minoritad romontscha? Ed els san strusch capir che nies idiom va ventireivlamein tras tut las partidas e confessiuns, ei pia (cun certas excepziuns) buca ina caussa della politica de partida.

Buca ina damonda, mobein ina *critica* nunsupprimibla vegn dals jasters, seigi linguists u mistergners, surtut dalla glied della Bassa tratga neutier: Nus lessen emprender romontsch, vein cumprau la grammatica (quella da Nay u la moderna sin flisella), frequentau in cuors romontsch, mo cura che nus ughiein de dir in plaid romontsch, vegn immediat rispundiu per tudestg. Cura ch'ins ei buca in nativ romontsch, vul il partenari spert mussar ch'el sappi perfetgamein tudestg. Negin che encuraschescha u animescha de plidar nies idiom. Tonta buna veglia de plidar romontsch vegn cheu frustrada!

In vegl postulat dalla vart franzosa ei da survegnir pli bia informaziun romontscha en lungatg franzos. La grammatica franzosa-romontscha (M. Viredaz, *J'apprends le Romanche*, quatrieme langue nationale, grammaire abrégée du Romanche de la Basse-Engadine de Martin Schlatter, Lausanne 1964) ei mo per l'Engiadina bassa. Per il sursilvan mauncan grammatica e vocabulari franzos-romontsch. Gie, tschei di ei in turist della Svizra franzosa selamentaus: *Nous autres avons tellement soutenu la cause romanche, et maintenant toute l'information touristique et culturelle en Surselva nous est donnée et octroyée en allemand*». Ins giavischa ina platta fonografica rom.-franzosa. Ei dat mattei damondas meins profundas: Ha la presenza de tons Flamands (Hotel Acla da Fontauna a Mustér) ina influenza sil lungatg romontsch? Na, plitost silla carezia. – Influenzeschan ils luvrers jasters nies idiom? Na, u plitost en direcziun cuntraria, in triep Spagnols e Talians e singuls Jugoslavs tschontschan pulit romontsch. – Capescha in Sursilvan in Engiadines? Dependa dalla buna veglia. – Pertgei buca setener vid il frar talian u franzos enstagl vid il tudestg? Cheu dictescha la veta.

Ina damonda ulti hanada: Dat ei in sentiment naziunal romontsch, ina schientscha (Bewusstsein) generala romontscha. Co va la scala psicologica: ein ins igl emprem in Sursilvan, lu in Romontsch, lu in Grischun e lu in Svizzer? Cheu duvrass ei in studi approfondau sur dalla psicologia sociologica romontscha. Ils quitaus de mintga di laian strusch plaz per talas damondas.

Silla damonda de radio e televisiun romontscha san ins dar la statistica dellas emissiuns, denton buc il resultat sill'«olma romontscha». La gronda differenza denter la Belgia e la Svizra ella soluziun linguistica ei l'atmosfera pacifica culla quala nus menein nies cumbat per il lungatg-mum-

ma. Quei vala per la Svizra ed il Grischun sco stadi. Il spért de cumbat se-restrenscha lu sillas dispetas internas, p. ex. de e da.

In tschuppel damondas pertuccan caussas pli concretas: Numnei a nus las tipicas tschaveras romontschas (maluns tochen andutgel). Numnei tipicas schlatteinas romontschas (Tut las famiglias cun Ca...) e numns de persunas. Explichei ils numns locals: Engiadina, Davos, Ilanz. Buca gest ils pli levs. La grondezia dil Grischun, il procent della populaziun purila ein buca problems. In capitani, buca maufers pretenda per sia cumpignia la historia dil Grischun en in pèr construcziuns. Engraziel per la honur.

Alla damonda, sch'ei detti era beffas sur dil pievel romontsch, son ins satisfar culla risposta tenor vitgs e valladas, manegel jeu. Tgei rispundis vus silla damonda: Exista aunc ina aritocrazia romontscha? In auditur damonda innocentamein: Numnei a nus ils Sogns romontschs! Tgei vul ins dir cheu sper s. Placi, il fundatur della claustra de Mustér? Quels de Surmir han produciu in Sogn, u silmeins in Survient de Diu: Fra Giatgen da s. Luis Gianiel da Tinizong, morts ils 14 d'uost 1750 a Cellere (Italia), sco ins di, «ell'odur della sontgadad». Ils gronds Sogns han aunc de vegnir en Tiara romontscha!

In problem spinus per jasters e dumiastis ei la differenza denter dialect e lungatg. El Grischun ein tschun «dialects» vegni alzai alla honur de lungatg de scartira, il sutsilvan denton pèr els davos decennis. Tenor miu giudicar ha la romanista russa Maria Borodina explicau quella relaziun denter lungatg e dialect el Grischun romontsch sin moda meisterila en sia ovra: Il lungatg litterar retoromontsch svizzer (Sobremenii literaturnii re-toromanskii jasik schweizarii), 231, p. Leningrad 1969. Sche nus essan tier ils Russ, lein menziunar ina interpellaziun d'in auditur che fa rir. El damonda, schebein il commando usitau dils instructers romontschs de ski sillas pistas: Tak, Tak, seigi buc da derivonza russa. Tak ei in plaid russ che vul dir: Aschia.

Ina damonda stereotipa: Danunder vegn il plaid Grischun ed il plaid Retic. – Interessant ei la sincronia: El medem temps ch'ins tractescha els cerc-hels romontschs il problem dil territori official romontsch, semovan biars votums de discussiun suenter ils referats ella medema direcziun: Nua ei il cunfin dil territori romontsch? Igl ei strusch pusseivel d'applicar las leschas dils cunfins linguistics della Belgia allas relaziuns grischunas. – Cons mellis plaids cuntegn nies idiom u nos idoms. Ins ha dumbrau ils plaids dil lungatg engles e franzos. Tgi ha dumbrau ils plaids ro-montschs? – Igl ei era pli lev ded indicar il diember dils abbonents della Gasetta Romontscha (varga 5000) ch'il diember dils meins ch'ins drova per emprender romontsch.

Tontas damondas ed enqualga metta mintga damonda il det silla plaga romontscha: Ei il plascher de plidar romontsch propi genuins tier il pievel, ei quella premura per la cultura romontscha buca sfurzada da surengiu? – Ei igl affon de scola buca surcargaus, sch'el sto emprender ils plaids abstracts en dus lungatgs, cura ch'el ha fastedi avunda ded emprender in plaid abstract el lungatg-mumma? – Savess il lungatg dialectal grischun romontsch, buca nescher tras il contact de mintga di gest sco ils dialects della Svizra tudestga conflueschan el «dialect dil buffet de staziun ded Olten»?

Litteratura romontscha

Immediat suenter la publicaziun d'ina nova ovra litterara suonda la presentaziun ella pressa romontscha. Sch'ins rimnass tut quels artechels: la presentaziun de «Culan de Crestaulta» da T. Halter tras Paul Tomaschett (GR 23.III.1950), dallas poesias de Andri Peer: Sbattidas d'ala tras Alexi Decurtins (GR 2.III.1956), la eleganta presentaziun franzosa de «Alt Fry Rhätien», la reediziun de novellas de P. Maurus Carnot procurada da P. Odilo Zurkinden, tras Leonard Caduff (La Liberté 21.X.1956) ed aschuntass la presentaziun regulara della part belletristica dellas revistas romontschas (Annalas, Igl Ischi, Calender Romontsch), sche vess ins enta maun ina pulita historia della litteratura romontscha moderna. – Quels artechels fieran era glisch sin quels che scrivan. In autur contempla l'auter. Ella pintga stiva romontscha sas ti ir d'in scribent a l'auter e dumandar el tgei ch'el manegi sur da siu vischin. Jeu hai passentau duas deletgeivlas uras tier il poet e novellist Sur Gion Battesta Sialm cun tedlar siu meini sur dils representants litterars dil 19- e 20avel tschentaner. Ti emprendas massa: sur dils poets e sur dil raquintader!

Ils decennis vargai han ins discussiunau biars problems della litteratura romontscha: ins ha giavischau e planisau ina antologia u Crestomazia (moderna) litterara. Quei postulat ei per part vegnius realisaus. Ins ha encurschiu il prighel della pintgadad dil territori – mintga Romontsch stuess esser in intellectual u in lectur critic per giustificar las pintgas ediziuns –, il prighel che mintga scribent ei consideraus sco autur e mintgin che fa in per remas sco in poet, ins ha viu ch'ei maunca ina critica litterara objectiva ed Hendri Spescha ha gia ils 12 de matg 1956 scret in artechel inicial ella Gasetta Romontscha: scaffir e nutrir la critica. Ins saveva buca tgei far culla influenza tudestga: integrar u scatschar. Ussa han tut quels problems primars e secundars della litteratura romontscha anflau, sche buc

ina soluziun, silmeins ina scolariziun intelligenta, tut quellas lamenta-
schuns han zaco anflau ina medischina: el cudisch de Iso Camartin: Rae-
toromanische Gegenwartsliteratur in Graubünden. Mustér 1976. Muncar
maunca aunc la historia cumpleta della litteratura romontscha dapi l'ens-
schatta tochen oz.

Igl ei vegniu formau certas instituziuns per la litteratura: l'Uniun dils scri-
bents romontschs, la giuria romontscha per premiar novas ovras, la fun-
daziun Schiller culla secziun romontscha per remunerar ovras romon-
tschas, la pintga revista: Nossas Novas che informeschan sur dellas publi-
caziuns e buc il davos la Bibliografia Romontscha, tom I e II e novissima-
mein il prezios compendi bibliografic: Studis Romontschs 1950–1977,
edius dalla Societad Retoromontscha, Cuera 1977.

Lungatg romontsch e geografia

Strusch in auter lungatg ei aschi ligiaus stretgamein culla geografia sco
il nies. Quei ord tschun raschuns:

1. Il Grischun romontsch ei per biars in legn geografic. Tgei Romontsch
sa per exempel che il cunfin denter l'Engiadina bassa (Il Vallader) e l'En-
giadin'aulta (il Puter) ei la Punt ota denter Zernez e Brail, che la Surselva
linguistica entscheiva allas Auas sparsas denter Trin e Flem. Tgi sa cons
plaidan aunc romontsch silla Muntogna, tgei vits che audan al Plaun. Ins
sto enconuscher buca mo il territori exact, mobein era la denominaziun
trilingua, p. ex. Oberengadin, Engiadin'aulta, Engiadin'ota.

2. Pli complicada daventa la geografia ella Retoromania submersa, quei
vul dir las contradas nua ch'ins plidava pli baul romontsch. Ti has da saver
ils vitgs della Val renana songagliosa (St. Galler Rheintal) e dil Principat
de Lichtenstein. Leu san ins eruir tenor ils nums locals de Grabs, Wartau,
Sevelen, Vaduz, en tgei secul perfin en tgei decenni il lungatg romontsch
ei svanius.

3. Ins sa ord raschuns linguisticas e pedagogicas (encunter il complex
d'inferiuradad tier ils giuvens) buc accentuar avunda ch'igl idiom ro-
montsch stat buca persuls ed isolaus, squitschaus ellas alps, mobein
ch'el auda alla famiglia dils lungatgs neolatins, gie ch'el ei la poppa pup-
pergnada dellas grondas soras latinas: portughes, spagnol, talian, fran-
zos e rumen. Ti stos pia era enconuscher en grondas lingias las tiaras la-
tinas dalla Brasilia tochen la Rumenia, da Buenos Aires tochen Bucarest.

4. Ils Romontschs han da vegl enneu stuiu emigrar: ella Bassa, ell'Europa
ulteriura, el mund transatlantic. Ins savess far ina carta geografica

dell'emigraziun romontscha. Quella entschavess en Russia (che ha giu in minister, in rector d'universidad ed in miedi imperial romontsch!) tochen ell'America cullas grondas colonias tuatschinas (Badus), sur las qualas ei dat bunas publicaziuns (de Augustin Maissen e P. Vigeli Berther (OSB).

5. La davosa sparta geografica pertucca ils loghens, nua ch'ins fa studis romontschs. Jeu vi mo spert allegar in tozzel universitads ordeifer la Svizra: Minca, Innsbruck, Bonn, Heidelberg, Tübingen, Berlin, Udine, Bucarest, Lund, Ljubljana, North Carolina, Leningrad. Ei sa lu dar figlialonza retoromanistica: Prof. von Wartburg, scolast alla Scola cantunala a Cuera, perscrutescha il lungatg «romontsch» della Bregaglia, vegn all'universidad de Basilea e da leu ano vegn la flomma romontscha purtada tras prof. P. Zumtor ad Amsterdam, nua che l'emprema retoromanista hollandesa Maria H.J. Fermin scriva sia lavur sur dil vocabulari da Bifrun. Cun tontas tiaras u era cun tons marcaus svizzers savess ins far in pign dossier romontsch, p.ex. Nossadunnaun, S. Gagl, Turitg. A Winterthur havein nus buca mo la stamparia per la «Romanica Helvetica» ed il nunstunclentivel perscrutur digl Atlas AIS Fankhauser, mobein era in plevon Gasser che meina ina corrispondenza cul vegl bibliotecari P. Ursicin da Mustér ed ussa il renomau scribent Andri Peer. – Per la fin: cun plascher nodan ils pelegrins romontschs en Tiara Sontga ella Baselia Pater Noster a Gerusalem ch'il Bab nos ei leu era screts alla preit per romontsch!

Sentupadas de retoromanists

Ins ha entupau duront ils decennis vargai numerus singuls romanists. Jeu hai giu la honor de visitar ils vegls meisters Jakob Jud, Turitg, Karl Jaberg Berna, Jordan Jordu, Bucarest. Auters ein vegni a Mustér per vacanzas de studi: Helmut Hatzfeld da Washington, Mitja Skubic da Ljubljana, Glanville Price da Stirling (Scozia), prof. Mourin da Gand (Belgia) e surtut nies retoromanist Helmut Stimm dall'universidad de Minca che ha anflau a Mustér in ideal «sujet» per ses studis ella persuna da Dunna Emilia Huonder. In'otra scuntrada ei stau las visetas de gruppas universitarias: Kurt Baldinger culs giuvens romanists de Heidelberg, Alwin Kuhn und Innsbruck, Dieter Messner cun Salzburg, G. Hilty e K. Huber cun Turitg, Gerhard Rohlfis cun Tübingen. Tut quellas visetas ein stadas mintgamai scuntradas fritgeivlas sil camp linguistic e human. – Mo il grond desideri era tonaton de rimnar inaga ils amitgs e linguists dil retoromontsch per ina sentupada generala, e quei postulat ei ussa vegnius realisaus idealmein ella «Scuntrada d'informaziun e studi a Cuera, ils 20–22 d'october 1977,

organisada dagl Institut dil Dicziunari Rumantsch Grischun. Cheu ein propi «passés en revue» vegls e giuvens retoromanists de tuts ils camps romontschs, igl ei stau ina repetiziun generala digl operar retoromontsch, ina renovaziun de tontas enconuschientschas ed amicezias. Igl anim emanont de quella scuntrada ei staus gronds e vegn a purtar fretgs veseivels a cuorta u liunga vesta. Ussa san ins puspei returnar allas pintgas sentupadas decentralisadas a Cuera, Zuoz, Mustér e.a.v.

Lungatg romontsch e psicologia e character dil pievel

Sin silmeins treis nivels savess ins perscrutar quei camp:

1. Tgei tempru psicologica ha il lungatg dau all'entira populaziun romontscha grischuna. Eisi sulettamein l'existenza muntagnarda, p.ex. il cumbat encunter las forzas de natira, la fadigia pil paun quotidian che ha characterisau il Grischun romontsch u ha igl idiom nativ creau atgnas categorias psicologicas?

2. Mintga cuntrada romontscha, gie mintga val ha sviluppuu siu agen character, sia atgna tempru psicologica. Ins distingua claramain il Surmiran dil Sursilvan, ed era il Lumnezian dil Medelin. Mo en tgei consista mintgamai la particularitad. Proverbis, legendas localas e surtut surnums dessen cheu ina certa informaziun.

3. Il pli grond problem psicologic romontsch ei il renomau complex d'inferiuradad, surtut tier persunas che damognan buca perfetgamein il lungatg tudestg. La pintgadad dil territori romontsch sviluppescha forzas de dustonza e defensiu, mo era savens el cumbat d'existenza de mintga di sentiments ded buca esser sill'altezia della veta. Quei caschuna lu supercumpensaziuns, p.ex. ella moda feminina els vitgs romontschs e meina bugen alla negligientscha de vegls usits locals. Ins sa lu constatar ina susceptibilitad nunproporzionada, cura per ex. in Nunromontsch sto proceder giuridicamein encunter in Romontsch. Quel secrei humilius e sprezzaus, e tut quei spossa e sminuescha la voluntad ded esser in Romontsch e de tschintschar romontsch. Or della tenuta dat ei oz cass – fetg rars – nua che geniturs en in vitg cumpleinamein romontsch entscheivan a plidar tudestg – e tgei smisereivel tudestg – culs affons, sinaquei ch'els hagian lu ella veta buca de sufrir pervia dil lungatg-mumma!

A tut quei tema della psicologia eis ei de aschuntar duas remarcas: La sociolinguistica retoromontscha (Las lavurs de J. Kramer, U. Weinreich, D. Messner, B. Cathomas) tracteschan per part quels problems. Secundo eisi tras la gronda mischeida della populaziun romontscha cun Svizzers tu-

destgs, Tudestgs, Talians, Beltgs (5 lètgs romontsch-belgicas enteifer cuort temps en in vitg sursilvan!) adina pli grev ded anflar il tip dil proper e genuin Romontsch cun sia psicologia particulara romontscha.